

УДК 376 – 056.36:159.222 – 053.4

І.М. Омельченко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ХРОНОТОПУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКА В ПОСТНЕКЛАСИЧНОМУ ДИСКУРСІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

З'ясовано, що в контексті психологічних досліджень категорія „хронотопу” дозволяє передати систему взаємин і взаємодій особистості з навколишнім світом. Установлено специфіку реалізації хронотопу комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку згідно гетерологічної теорії. Окреслено можливість вивчення соціально-психологічного феномену хронотопу комунікативної діяльності в постнекласичному дискурсі спеціальної психології. Теоретично обґрунтовано, що хронотоп комунікативної діяльності представляє собою складний соціально-психологічний феномен, який конструюється особистістю в результаті її реальної та віртуальної взаємодії й комунікації у вимірі буденної та небуденної реальності з Іншим, що розгортається в часі та ціннісно-смысловому континуумі буття.

Ключові слова: хронотоп, комунікативна діяльність, дошкільники, затримка психічного розвитку, буденна та небуденна реальність свідомості, постнекласична раціональність, система.

Выяснено, что в контексте психологических исследований категория „хронотопа” позволяет передать систему взаимоотношений и взаимодействий личности с окружающим миром. Установлено специфику реализации хронотопа коммуникативной деятельности у детей дошкольного возраста с задержкой психического развития согласно гетерологической теории. Предначертана возможность изучения социально- психологического феномена хронотопа коммуникативной деятельности в постнекласическом дискурсе специальной психологии. Теоретически обосновано, что хронотоп коммуникативной деятельности представляет собой сложный социально-психологический феномен, который конструируется личностью в результате ее реального и виртуального взаимодействия и коммуникации в сфере обыденной и необыденной реальности с Другими, разворачивающийся во времени и ценностно-смысловом континууме бытия. Определено и раскрыто содержание основных признаков системы хронотопа коммуникативной деятельности у дошкольников с задержкой психического развития.

Ключевые слова: хронотоп, коммуникативная деятельность, дошкольники, задержка психического развития, обыденная и необыденная реальность сознания, постнекласическая рациональность, система.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки актуальності набуває моделювання і дослідження системних об'єктів, пошук евристичних механізмів за допомогою яких для дослідника відкриваються нові горизонти пізнання психологічних явищ у вимірах постнекласичного типу наукової раціональності. У зв'язку з цим, проблема пошуку засобів конструктивної організації комунікативної діяльності дошкільників із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР) з іншими, їх становлення, розвитку й успішного функціонування в соціальному середовищі з використанням безпосередніх та опосередкованих соціальних контактів і дальності залишається проблемою номер один у спеціальній психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природничі відкриття І. Ньютона та А. Ейнштейна дозволили створити нову картину світу, в якій час є четвертою віссю поряд із простором. Розуміння взаємозв'язку „простір-час”, отримало свій розвиток у роботах Г. Гегеля, в точних науках – у працях Ж. Лагранжа, Г. Мінковського, Г. Фехнера, в природознавстві – в дослідженнях В. Вернадського, І. Сеченова, А. Ухтомського. У відповідності з основними науковими теоріями і концепціями, які набули поширення в літературознавстві в кінці ХХ-го на початку ХХІ століття, хронотоп виступає фундаментальним поняттям дослідження буття. Концепт „хронотоп” виконує синтезуючу функцію, адже він допомагає розкрити суспільні ідеали певної історичної епохи, світогляд людини, її естетичні погляди, сприяє глибшому осягненню внутрішнього світу людей. В контексті психологічних досліджень категорія „хронотопу” дозволяє передати систему взаємин і взаємодій особистості з навколишнім світом.

На нашу думку, комунікативна діяльність є соціально-психологічним феноменом, тому її доречно розглядати через призму категорії „хронотоп” (часопростір). У контексті нашого дослідження хронотоп виступає ключовою детермінантою для формування комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Маючи потужний евристичний потенціал він містить у собі компоненти, що дозволяють розкрити специфіку комунікативної діяльності у сфері небуденної реальності свідомості, тобто хронотопі віртуальної реальності, а також дають можливість по-новому поглянути на процес особистісного становлення дошкільника із затримкою психічного розвитку з його ціннісно-смысловими орієнтирами в реальному життєвому просторі та часі [1; 3; 4; 5].

У цьому зв'язку, особливої ваги в царині теорії і практики спеціальної психології набуває наукове обґрунтування психології хронотопу комунікативної діяльності, зокрема в контексті нашого дослідження, у дошкільників із ЗПР. Тому, **метою нашої статті** є обґрунтування соціально-психологічного контексту хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР. Відповідно, мета нашої статті буде реалізована в процесі вирішення наступних завдань: по-перше, окреслити джерела хронотопу комунікативної діяльності в гетерології та психології; по-друге, обґрунтувати теоретичні основи психології хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зародження теорії множинності сприяло формуванню гетерології, науки що вивчає відмінність, неоднорідність явищ реальності. Її завдання досягнути світ у всій його багатогранності, складності, динамічності. Відповідно найважливішою властивістю хронотопу, з точки зору гетерології, є сингулярність. Означена наука потрактовує, час і простір як перехідні категорії, які народжуються кожен раз, виходячи за власні межі й утримуючись всередині себе. Відтак, сингулярність хронотопу полягає у відсутності його зв'язку й одночасній причетності до інших моментів буття. Для даної категорії є характерним відхід від індивідуального та загального. Реалізація хронотопу, згідно гетерологічної теорії, відбувається між індивідуальним і загальним, уривчастим і безперервним, тотожністю і відмінністю. Саме тому в контексті нашого дослідження категорія хронотопу комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку являє собою подію, що має нелінійний характер.

На необхідності дослідження просторово-часових детермінант комунікативної діяльності у вимірі психології наголошує російський дослідник О. Бодальов, він зазначає, що феномен спілкування багатогранний і складний, і його не можна зводити тільки до мовленнєвої взаємодії двох або декількох людей (усної чи письмової). Щоб одержати більш вичерпне уявлення про спілкування, навіть маючи на увазі тільки людину, яка виявляє себе в ролі активного суб'єкта спілкування, ми зобов'язані глибоко й всебічно вивчити всі його іпостасі. Далі дослідник розкриває, які іпостасі він має на увазі: „якщо спілкування розуміти як спілкування людини з іншими людьми через засоби масової інформації, книги, кіно, театр, музику, спілкування її із самою собою, з силами природи, з Богом, з технікою, що вона олюднює, з тваринами, то тоді ми маємо право ввести поняття „простору спілкування” (О. Бодальов, 1996) [1, с. 9].

У межах фактологічного підходу до дослідження комунікативної діяльності дослідники О. Бодальов, Н. Васіна виокремлюють *три основні варіанти просторово-часової опосередкованості взаємодії людей*. По-перше, це спілкування в діапазоні відстані, що зумовлене

здатністю органів чуття. По-друге, можливість взаємодії в минулому. По-третє, спілкування може бути опосередковане: тільки просторово (двосторонні канали зв'язку), або простором і часом (односторонні канали зв'язку). Відповідно, дослідники виділяють *три варіанти суб'єктивно-просторової опосередкованості відображення*: актуальне відображення об'єкта, з котрим суб'єкт безпосередньо взаємодіє; наявність досвіду безпосереднього відображення (пам'ять); екстраполяція поточних уявлень із минулого досвіду в майбутнє: прогноз, або випереджаюче відображення (мислення, уява) (О. Бодальов, Н. Васіна, 2005) [5, с. 19].

Виходячи з цього, найбільш адекватною для діагностики та формування хронотопу комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку ми вважаємо класифікацію форм комунікативної діяльності М. Кагана, який виділяє чотири форми спілкування: 1) спілкування з реальним партнером (справжнім суб'єктом) – міжособистісне спілкування, представницьке спілкування, групове спілкування і спілкування культур; 2) спілкування з ілюзорним партнером – спілкування з тваринами, спілкування з річчю; 3) спілкування з уявним партнером (з квазіпартнером) – спілкування зі своїм іншим Я (самоспілкування, спілкування з образом відсутньої реальної людини; спілкування з міфологічним і художнім образом); 4) спілкування уявних партнерів (художніх персонажів – квазісуб'єктів) (М. Каган, 1988) [3].

Таким чином, реальний феномен, яким є комунікативна діяльність, характеризується єдністю безпосередньої і опосередкованої взаємодії, цілісністю наявних уявлень, минулого досвіду та прогнозу. Вона реалізується дитиною в трьох часових формах: минулого, сьогодення і майбутнього. При цьому сама особистість є інтегратором, організатором та координатором різних темпоральних функцій.

Основним інструментом є розроблена нами структурно-функціональна модель феномену хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР, яка може використовуватись у процесі діагностичної і корекційно-розвиткової діяльності практичного психолога (І. Омельченко, 2013) [4].

В основу розробки концепції психології хронотопу комунікативної діяльності нами покладено сукупність методологічних та науково-теоретичних положень, що вже склалися в науці, та визначили певну послідовність руху в процесі розв'язання теоретичних і прикладних завдань дослідження.

У якості найбільш універсального й узагальненого погляду на проблему психології комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку обрано дихотомію філософсько-світоглядних матеріалістичної та ідеалістичної позицій, які покладено в основу осмислення базових понять дослідження: хронотопу

комунікативної діяльності як нового напрямку досліджень, виокремлення якого свідчить про об'єктивний розвиток теорії та практики спеціальної психології. При цьому хронотоп виступає ключовою детермінантою для розробки психологічних засобів конструктивної організації комунікації та взаємодії особистості з іншими, її становлення, розвитку й успішного функціонування в соціальному середовищі з використанням безпосередніх та опосередкованих соціальних контактів і дальнодій (І. Омельченко, 2013) [4].

Провідне поняття дослідження – хронотоп комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР – ми розглядаємо як суб'єкт-суб'єктну та суб'єкт-об'єктну взаємодію і комунікацію, яка реалізується дошкільником із ЗПР і типовим психофізичним розвитком у часі й просторі й представляє собою багатовимірну систему зв'язків дитини зі світом. Комунікація і взаємодія дошкільника реалізується у різних просторах (з дорослими, однолітками, з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами). При цьому, в процесі комунікативної діяльності, з одного боку, особистість формується й проявляється, а з іншого – обумовлює протікання різних форм суб'єктивного відображення й користується їхніми продуктами. Хронотоп комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР реалізується на різних рівнях функціонування свідомості: буденному (комунікація і взаємодія з дорослими та однолітками) та небуденному (комунікація і взаємодія з улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном, із анімаційними персонажами), які набувають емерджентних властивостей, взаємопроникаючи, збагачуючи один одного, визначаючи нові контексти й тим самим змінюючи реальну комунікацію і взаємодію дошкільника з іншими: досвід реальних взаємодій впливає на сприймання художніх образів, і навпаки, в реальному Іншому атрибутується низка характеристик символічного Іншого (І. Омельченко, 2013) [4]. Системоутворюючим компонентом хронотопу комунікативної діяльності є його ціннісно-смысловий вимір. Час у хронотопі є четвертим виміром простору, а цінності й смисли – п'ятим або першим виміром людського життя (В. Зінченко, 2011) [2].

Основними ознаками системи (діагностики і формування) хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР є: цілісність, концептуальність, цілеспрямованість, структурність, ієрархічність, динамічність, синергічність, емерджентність, стійкість, життєздатність.

Кожна із вище представлених ознак має пояснення, відтак спробуємо їх характеризувати.

Цілісність – первинність цілого по відношенню до частин: поява у системи нової функції, нової якості, органічно впливає зі складових її елементів, але не властивих жодному з них, взятому ізольовано. Хронотоп комунікативної діяльності є цілісним утворенням, будь-які зміни в особливостях його розвитку можливі лише за умови впливу на

всі компоненти загалом.

Концептуальність передбачає опору технології на конкретну наукову концепцію або систему уявлень. Хронотоп комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР розглядається нами на основі загальнометодологічних принципів психологічних досліджень; конкретно-наукових підходів щодо розвитку феномену; наукових положень про простір комунікативної діяльності; класифікації типів спілкування; ідей про взаємозалежність пізнання й спілкування; концепцій хронотопу в філософії, літературознавстві, психології, психофізіології; наукових ідей про хронотопічну та ціннісно-смыслову структуру свідомості; теорію буденної і небуденної реальності свідомості.

Цілеспрямованість – діяльність системи підпорядкована певній цілі. Основна мета системи діагностики й формування хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР полягає в створенні освітніми та психологічними засобами сприятливих умов для розвитку комунікативної діяльності дитини. Результат – конструктивна організація комунікативної діяльності дитини дошкільного віку із ЗПР з іншими, її становлення, розвиток й успішне функціонування в соціальному середовищі з використанням безпосередніх та опосередкованих соціальних контактів і дальнодій.

Структурність – можливий поділ системи на компоненти, встановлення зв'язків між ними. Хронотоп комунікативної діяльності характеризується наступною структурою: на рівні буденної реальності свідомості (простір комунікації і взаємодії дошкільника із ЗПР з дорослими та однолітками); на рівні небуденної реальності свідомості (простір комунікації і взаємодії дошкільника із ЗПР з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном, з анімаційними та мультиплікаційними персонажами); на двох рівнях свідомості функціонує часовий та ціннісно-смысловий компоненти.

Ієрархічність – кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) ширшої глобальної системи. Просторовий компонент хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР представлений різними суб'єктами та об'єктами взаємодії і комунікації, й може розглядатися як підсистема простору життя і т.п. Часовий компонент хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР відповідно може розглядатися як підсистема часу життя і т.п. Ціннісно-смысловий компонент хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР презентує нам підсистему ціннісно-смыислової основи життя.

Динамічність систем передбачає змінний характер елементів системи, різноманіття можливих форм взаємодії, зв'язку. Виходячи з цього систему хронотопу комунікативної діяльності доречно розглядати як певну структуру, в якій взаємодіють між собою дитина-дорослий,

дитина-дитина, дитина-улюблена іграшка, дитина-уявний компаньйон, дитина-анімаційний (мультиплікаційний) персонаж, при цьому режими взаємодії можуть змінюватися залежно від завдання системи (а деякі елементи можуть функціонувати автономно).

З точки зору Г. Хакена, поняття „синергетика” визначається як спільний, цілісний або кооперативний ефект взаємодії великого числа підсистем (Г. Хакен, 1985) [6]. Синергічність – односпрямованість (або цілеспрямованість) дій компонентів хронотопу комунікативної діяльності посилює ефективність функціонування системи. При цьому цілеспрямованість дії компонентів хронотопу комунікативної діяльності забезпечує інноваційність та сприяє самоінтеграції та самоорганізації дитини.

Емерджентність (англ. emergence – виникнення, поява нового; синонім – „системний ефект”) в теорії систем – наявність у будь-якої системи особливих властивостей, не характерних для її підсистем; неможливість зведення властивостей системи до суми особливостей її компонентів. Хронотоп комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР та типовим психофізичним розвитком реалізується на різних рівнях функціонування свідомості: буденному (комунікація і взаємодія з дорослими та однолітками) та небуденному (комунікація і взаємодія з улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном, із анімаційними персонажами), які набувають емерджентних властивостей, взаємопроникаючи, збагачуючи один одного, визначають нові контексти й тим самим змінюють реальну комунікацію і взаємодію дошкільника з Іншими: досвід реальних взаємодій впливає на сприймання художніх образів, і навпаки, в реальному Іншому атрибується низка характеристик символічного Іншого.

Під стійкістю системи хронотопу комунікативної діяльності ми розуміємо ситуацію, коли малим змінам зовнішніх впливів відповідають малі зміни вихідних параметрів системи чи її властивостей.

Життєздатність системи хронотопу комунікативної діяльності ми визначаємо як здатність максимально адаптуватися до змін та самовпорядковуватися за різних коливань внутрішнього чи зовнішнього характеру.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, визначені нами ознаки системи хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР потребують подальшого впровадження у процесі реалізації психодіагностичного й корекційно-розвиткового напрямів діяльності практичного психолога. Сукупність перерахованих ознак дозволяє розглядати діагностику та формування хронотопу комунікативної діяльності як множини компонентів, взаємозв'язки між якими мають *вертикальну (ієрархічну)* структуру, що утворюється компонентами комунікативної діяльності на різних рівнях функціонування свідомості – буденному (взаємодія і

комунікація з дорослими та однолітками) та небуденному (взаємодія і комунікація з улюбленою іграшкою та уявним партнером, з анімаційними персонажами), часовому і ціннісно-символічному, та *горизонтальну*, яка включає в якості компонентів мету, об'єкт, суб'єкт, зміст, технологію, результат, що притаманні кожному з компонентів хронотопу комунікативної діяльності.

Список використаних джерел

1. Бодалев А.А. О содержательном богатстве феномена общения и его вариативности / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 1996. – №3. – С. 5-11.
2. Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 2011. – № 8. – С. 85–98.
3. Каган М.С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
4. Омельченко І.М. Психологічні основи дослідження просторово-часових детермінант комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Вип. 19. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 492–502.
5. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) / [под ред. А.А. Бодалева, Н.В. Васиной]. – СПб. : Речь, 2005. – 324 с.
6. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985 – 423 с.

REFERENCES

(TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bodalev A. A. (1996) O soderzhatel'nom bogatstve fenomena obshhenija i ego variativnosti, Mir psihologii, 3 (8), pp. 5–11. (In Russian).
2. Zinchenko V. P. (2011). Cennosti v strukture soznaniija, Voprosy filosofii, 8, pp. 85–98. (In Russian).
3. Kagan M. S. (1988). Mir obshhenija. Problema mezhsob"ektnyh otnoshenij (The world of communication. The problem of intersubjective relations), Moskva, Politizdat. (In Russian).
4. Omelchenko I. M. (2013). Psykholohichni osnovy doslidzhennia prostorovo-chasovykh determinant komunikatyvnoi diyal'nosti u ditei iz zatrymkoiu psykhičnoho rozvytku, Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Kam'ianets-Podil'skoho

- natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 19, pp. 492–502. (In Ukrainian).
5. Poznanie cheloveka chelovekom (vozrastnoj, gendernyj, jetnicheskij i profesional'nyj aspekty) (Knowledge of man by man (age, gender, ethnic and professional aspects) (2005). / pod red. A.A. Bodaleva, N.V. Vasinoj, Sankt-Piterburg, Rech'. (In Russian).
  6. Haken G. (1985). Sinergetika: Ierarhii neustojchivostej v samoorganizujushhihsja sistemah i ustrojstvah (Synergetics: Hierarchies of not stability in self-organizing systems and devices), Moskva, Mir. (In Russian).

Interdisciplinary and heuristic potential of concept “chronotope”, in particular in philosophy, literary criticism, psychology and psychophysiology is reflected. It is found out, that in the context of psychological researches the category of “chronotope” allows to reveal the system of common relations and co-operations of personality with the surrounding world. The specific of realization of chronotope of communicative activity for the children of preschool age with delay of psychical development is set in compliance to a hetero-logical theory. It is defined, that according to the heterology the chronotope of communicative activity is an event with nonlinear character of intercommunications. Possibility of research of the socio-psychological phenomenon of chronotope of communicative activity in post-non-classical discourse of special psychology is outlined. It is vested in theory, that chronotope of communicative activity is the complex socio-psychological phenomenon that is constructed by personality as a result of his/her real and virtual co-operation and communication in measuring of everyday and extraordinary reality with Other, that is opened out in time, value and semantic continuum of existence. A role and value of chronotope for development of psychological facilities of structural organization of communication and co-operation of personality with Other, his/her becoming, development and successful functioning in social environment are exposed. The contents and basic signs of the system of chronotope of communicative activity for preschool children with delay of psychical development are exposed: integrity, conceptuality, purposefulness, structuralism, hierarchy, dynamic, synergy, emergency, firmness, viability. The theoretical and methodological bases and functional aspects of psychology of chronotope of communicative activity for preschool children with delay of psychical development are committed.

Keywords: chronotope, communicative activity, preschool children, delay of psychical development, ordinary and unordinary reality of consciousness, post-non-classical rationality, system.

Отримано 1.9. 2014